

Opvoeding en sekseverschillen bij baby's, peuters en kleuters

Lauk Woltring 'Werken met jongens. Onderzoek, Innovaties, Advies en Training' www.laukwoltring.nl
september 2011

1. Inleiding

Je hoort en leest het tegenwoordig overal: in het primair en voortgezet onderwijs blijven jongens wat prestaties betreft in toenemende mate achter bij de meisjes. Jongens vertonen meer problematisch gedrag en zijn minder gemotiveerd. Met een deel van de jongens gaat het goed, een ander deel redt het wel maar blijft onder zijn mogelijkheden en met zo'n 15 tot 20% gaat het echt niet goed: zij komen in de problemen en berokkenen ook schade aan hun omgeving. Waar blijven hun talenten?

Waar ligt de oorsprong van deze problematiek en kunnen we hier al vroeg iets aan doen? Jongens en meisjes verschillen tenslotte al vanaf hun geboorte. Dus ook bij baby's, peuters en kleuters zijn er sekseverschillen. Verschillen die soms best lastig kunnen zijn voor de professionals die met 'onze' kinderen werken. Want hoe houd je het leuk in de groep als de jongens wild aan het spelen zijn en de meisjes geconcentreerd willen tekenen? Waar het steeds essentiëler lijkt te worden, is het nog helemaal niet eenvoudig om met al die verschillen om te gaan.

Jongens- en meisjesgedrag; de wereld wordt zich er steeds meer bewust van, en als het goed is anders dan vroeger, minder stereotiep, minder onderdrukkend en meer steunend. Het helpt om verschillen te herkennen en te erkennen, zonder daar bepaalde oordelen aan te koppelen. Als jongens zich bijvoorbeeld op sommige gebieden later of anders ontwikkelen, dan is dat gewoon zo.

Het is belangrijk om iets met die verschillen te doen. Om te beginnen: waardeer dat er verschillen zijn en zie er het mooie van in. Laat je verrassen door de verschillen en kijk met een glimlach naar de twee verschillende werelden. Dat maakt je werk als professional met kinderen boeiend en uitdagend.

In deze tekst neem ik de lezer mee in mijn overdenkingen bij dit thema. Ik hoop dat dit leidt tot nader onderzoek en experimenten in de beroepspraktijk. Ik zal proberen antwoord te geven op de vraag hoe we in de kindercentra het beste met de verschillen tussen meisjes en jongens kunnen omgaan.

Om hierop goed te kunnen ingaan komen de verschillen en de feitelijke ontwikkeling uitgebreid aan bod. Er is aandacht voor het verschil 'nature en nurture' en aan de daar aan gekoppeld gevolgen. Hoe verschillend gaan bijvoorbeeld jongens zich gedragen en wat levert dat aan vragen en uitdagingen op voor (professionele) opvoeders?

Een speciaal gegeven vormt de overwegend uit vrouwen samengestelde teams in kindercentra¹. Dat roept vragen op als: hoe wordt jongensgedrag door hen ervaren en geïnterpreteerd? En op welke manier houden zij rekening met andere behoeften zoals bewegen, stoeien, experimenteren, dingen uit elkaar halen en dergelijke.

¹ Dit woord past beter dan kinderdagverblijven of buitenschoolse opvang. Die termen doen te weinig recht aan het bij uitstek ook pedagogische karakter van deze voorzieningen.

Tot slot ga ik in op de vraag: wat is een goede manier om met de verschillen om te gaan en ze te benutten? Hierbij gaat het om zowel de psychologische kant (hoe waarderen en ervaren we bepaald gedrag) als om de strategische aanpak (hoe optimaliseren we de ontwikkeling).

2. Wat zijn de verschillen tussen jongens en meisjes?

Van jongs af aan zien we verschillen tussen kinderen. De een is temperamentvol, de ander kijkt alles een beetje aan, de een is koppig de ander meer meegaand. Sommigen kruipen en staan al vroeg, anderen wat later. Niets aan de hand, goede ouders en andere opvoeders weten dat en stemmen af op de individuele ontwikkeling van het kind. Maar er zijn ook relevante verschillen in het gedrag van jongens en meisjes die wel in het oog vallen. Hoe eerder je daar adequaat op reageert, bijvoorbeeld door én waardering én aanvullende stimulansen, hoe beter jongens en meisjes uit de verf komen, met name ook – misschien wat later – in vaardigheden die voor hen wat verder weg liggen. Daarom is het zinnig er aandacht aan te besteden. Voordat we kijken hoe je het beste met de verschillen om kunt gaan, beschrijf ik eerst wat nu feitelijk die verschillen zijn (die overigens per jongen en meisje weer anders uitpakken). Zij moeten zeker niet te absoluut worden genomen. De verschillen die ik beschrijf komen voort uit verschillen die uit wetenschappelijk onderzoek blijken en uit waarnemingen van ouders en werkers in kindercentra.

Opvallend is dat bij een rondvraag bij opvoedpoli's en deskundigen blijkt dat de meeste vragen van ouders gaan over slapen, zindelijkheid, huilen, troosten, eten en niet luisteren, maar dat ouders zelf *in eerste instantie* bij wat hen opvalt, meestal niet zo bezig zijn met het verschil tussen jongens en meisjes. Die verschillen vallen meer op in kindercentra en bij hen die veel kinderen zien en ouders spreken die om hulp of steun vragen. Let wel: het gaat bij de omschrijving van deze verschillen steeds om gemiddelden met grote overlaps tussen jongens en meisjes.

Het begint al bij de geboorte

De verschillen beginnen al vroeg. Uit onderzoek blijkt dat de bevalling van jongens gemiddeld wat langer duurt (groter lijf, grotere kop). Zij ervaren zelf meer stress bij de geboorte en er vindt bij jongens in Amerika 50% vaker dan bij meisjes een keizersnede plaats. Jongens hebben bovendien 30% meer kans op een lagere Apgar-score (een test om snel een algemene indruk te krijgen van de toestand van een pasgeboren baby met betrekking tot ademhaling, hart- en vaatfuncties e.d.). Ook op de Brazelton-schaal (een diepgaander test die veel aspecten van de neurologische rijping meet) scoren jongens wat lager. De algehele perinatale sterfte (op zichzelf genomen overigens niet zo groot) is bij jongens (cijfers VS) een stuk groter dan bij meisjes (Eliot – 2010- heeft het over 22% meer!). De gegevens verschillen per land, maar dit beeld blijft globaal overeind.

Mannelijke baby's zijn een stuk kwetsbaarder, er zijn meer vroeg geboren en zij ondervinden daarvan meer de negatieve gevolgen. Bij jongens rijpen de ademhaling en het immuunsysteem ook bij tijdige geboorte langzamer, hetgeen hen ontvankelijker maakt voor infecties na de geboorte. Ook (kinder-)ziektes slaan bij jongens zeker tot een jaar of 5 (volgens sommigen tot 10 jaar) harder toe. Overdrachtelijk gezegd: 'Als het meisje verkouden is heeft het jongetje eerder een longontsteking'². Er sterven meer mannelijke

² Gideon Zlotnik (directeur van het Academisch Psychiatrisch ziekenhuis in Kopenhagen) schreef mij in 1993 al over de grotere kwetsbaarheid van jongens vanaf de conceptie tot aan de puberteit. Dit werd mij later door enige kinderartsen bevestigd. Opmerkelijk is dat dit niet tot het grotere publiek is doorgedrongen.

embryo's voor de geboorte en tot 30 jaar is de sterfte onder mannen ook groter (zowel door zwakten in hun systeem als door meer riskant gedrag en meer suicides). 'Moeder natuur' weet dat: waarschijnlijk worden er veel meer mannelijke dan vrouwelijke embryo's aangemaakt (Pergament 2002).

Bewegen

Hoe bewegen kinderen zich? Hierin verschillen meisjes en jongens nogal. Meisjes lijken al in een vroeger stadium een wat betere coördinatie te hebben en een wat meer soepele gang. Hun fijne motoriek trekt de aandacht, denk bijvoorbeeld aan het spelen met poppen, inrichting van het poppenhuis of kleuren. Maar ook wat het latere schrijven betreft. Zo rond 6 á 7 jaar oud maken zij al sierlijke letters tussen de lijntjes waar veel jongens nog moeite hebben hun 'hanenpoten' tussen de lijntjes te krijgen.

Jongens worden na de geboorte beweeglijker. Dit hangt onder andere samen met een hoog testosteronniveau bij en direct na de geboorte. Jongens zijn langer en intenser bezig met hun grote motoriek, zij zoeken als het ware de uitdagingen die hen nopen hun lichaamscoördinatie te laten toenemen en daarmee ook hun verdere balans.

De signalen uit de kindercentra bevestigen het beeld dat de wetenschap schetst: jongens spelen met veel gebruik van de ruimte en groter speelgoed waar je veel mee kunt doen, met veel geluid en andere 'spectaculaire effecten'. Zij maken ook zelf meer geluid, vinden risico's vaker spannend, 'denken met hun handjes' en de meeste jongens zijn meer 'out going'. Meisjes zijn meer bezig met hun fijne motoriek, spelen langer achtereen met één spel of voorwerp, praten meer met elkaar of met de pop.

Zien

Uit onderzoek van Baron-Cohen (2003) blijkt dat meisjes reeds een dag na de geboorte al meer belangstelling hebben voor gezichten, als gevolg van hun meer tot empathie neigende brein. Jongens tonen in zijn experiment meer belangstelling voor een opgehangen mobiel waarin het gezicht van de moeder in door elkaar gehusselde onderdelen wordt weergegeven. Hoewel het visuele systeem bij meisjesbaby's aanvankelijk duidelijk voor ligt op dat van jongens, zijn jongens van meet af aan sterker visueel-ruimtelijk en systematiserend georiënteerd en meisjes eerder talig en empathisch. Dit systematiseren en ruimtelijk-visueel oriënteren, gevoegd bij hun neiging tot *doen*, leidt bij jongens al vroeg tot een spel van bouwen en construeren.

Horen

Eliot (2009) schrijft, geruggensteund door tal van anderen, dat meisjes zich op hun gemak voelen bij een lager geluidsvolume dan jongens. Al in de baarmoeder reageren baby's op geluid; meisjes reageren daar al wat meer op. Bij hetzelfde volume *horen* jongens waarschijnlijk minder (hun gehoordrempel is wat hoger) en verstaan jongens ook minder (nog geheel los van de ontwikkeling van het *verwerken* van in taal uitgesproken communicatie). Ook wat ouders als verschil aangeven, sluit aan bij de drie bovenstaande verschillen: bewegen, zien en horen. Bij jongetjes hebben ouders meer moeite met druk gedrag, niet luisteren, en niet aankijken.

Taal

De taalontwikkeling is bij meisjes eerder en verder ontwikkeld. Het onderzoeksechtpaar Rowe (2002) nam waar dat in een bepaalde testopstelling meisjes van 7 bijna het dubbele aantal woorden kon opnemen en verwerken, vergeleken met jongens. Meisjes en jongens beginnen ongeveer tegelijkertijd woorden te gebruiken, met voor beiden vaak 'mamma' en

'pappa' als eerste woordjes. Het vocabulaire van meisjes breidt zich echter sneller uit, al lijkt dat zo rond 15 jaar ongeveer hetzelfde te zijn bij beide seksen (in het aantal woorden, niet welke woorden).

Jongens lijken echter minder snel toegang te hebben tot hun eigen vocabulaire, kunnen er bij gesproken taal minder actief over beschikken; gesticuleren meer en gebruiken meer abstracte beelden. Bij grote druk gaan zij eerder stotteren en broddelen. Jongens gebruiken vaak kortere zinnen; soms afwerend, soms juist heel direct, waar meisjes hun taalgebruik vaak zo lijken in te kleden dat je er op voorhand geen buil aan valt. Zij vullen het gezegde met al hun woorden langzaam in, lettend op de reactie van de ander, voegen zich in, gebruiken vaak meer impliciete taal, voorkomen conflicten en laten vaak pas het achterste van de tong zien als zij zich daar geheel veilig bij voelen.

Lezen stuit bij jongens niet zozeer op lagere visuele vaardigheden (visueel ontwikkelen jongens zich meestal al vroeg vrij sterk) maar bij woorden moeten zij zich in de regel eerst beelden vormen voor zij een en ander echt bevatten, waar de meeste meisjes via woorden gelijk begrippen oppakken en daar ook toegang toe hebben (Spence 2008, Gurian 2011a). Verder valt op dat jongens een kortere spanningsboog hebben als iets hen niet echt boeit. Snappen zij iets dan gaan zij verder, waar meisjes meer herhalen en willen perfectioneren.

Sociaal gedrag

Zoals eerder opgemerkt, lijkt het of ouders zich niet heel erg bezig houden met het verschil tussen jongens en meisjes. Als de ouders zich al zorgen maken dan is het vooral het sociale gedrag van meisjes. Meisjes zijn vaak eigenzinnig, pinnig en bazig. Als de ouders daarop door het kindercentrum worden gewezen - daar is dit gedrag immers meer waarneembaar dan thuis - zitten ouders vaak met hun handen in het haar.

Verder blijkt al heel vroeg dat meisjes groepjes vormen waarbij anderen worden uitgesloten. Jongens lijken daar niet zo mee bezig. Zij zijn speelser, spelen dikwijls meer naast dan met elkaar en - al volgen zij elkaar wel - zij gaan meer hun eigen gang. Wie er de ene keer 'niet bij hoort' doet een volgende keer weer wel mee. Daar maken ouders zich dan ook geen zorgen over.

Seksualiteit

Jongens, bij wie hun geslacht voor hen zelf beter waarneembaar en tastbaar is, zijn soms zonder enige gêne vrij openlijk bezig met hun piemeltje, waar meisjes minder aan hun geslacht zitten of daar meer in afzondering mee spelen. Zijn meisjes al vroeger bezig met de vraag wat anderen ervan vinden en registreren zij die emoties eerder waar jongens daar geen erg in lijken te hebben, of schatten jongens die anders in?

Tempo

Ook in het tempo waarin jongens en meisjes groeien en hun talenten en overige benodigde vaardigheden ontwikkelen drukt het biologisch gegeven van het sekseverschil zich uit. Meisjes blijken zich, enkele vaardigheden daargelaten, over praktisch de gehele linie wat sneller te ontwikkelen dan jongens. Zij hebben reeds bij de geboorte meer verbindingen tussen verschillende hersengebieden. Jongens (XY is een wat lastiger combinatie dan XX; bij jongens gaat meer energie zitten in die ontwikkeling naar de mannelijke vorm) rijpen langzamer, onregelmatiger en komen vaak pas aan het eind van de adolescentie op gelijk niveau. De sekseverschillen worden later veel subtieler, nemen behoorlijk af, maar verdwijnen niet helemaal (Sax 2003).

3. Waar worden de verschillen door veroorzaakt?

Bij de verklaring van de verschillen tussen jongens- en meisjesgedrag lijkt recent de trend te zijn omgeslagen van omgevingsinvloeden (jaren '60-'90) naar aanleg. Vanaf de eeuwwisseling zijn er steeds meer onderzoeksresultaten uit de bio- en neuropsychologie die wijzen op het belang van de aanleg. Door moderne technieken zoals dynamische fMRI kan men op steeds meer onderdelen van het functionerende brein kleine of grotere verschillen tussen mensen waarnemen, bijvoorbeeld tussen jongens en meisjes. Alhoewel de media soms anders doen vermoeden, gaat de precisie van deelonderzoeken echter voorbij aan grotere en meer complexe samenhangen in de manieren waarop onze hersenen rijpen en functioneren. Zo worden verschillen in het ene opzicht soms weer gecompenseerd door andere verschillen en is het resulterende gedrag bijna hetzelfde.

Populair wetenschappelijke boeken van Swaab (2010) en Mieras (2009) over dit onderwerp gaan vlot over de toonbank. Swaab reageert in zijn publicaties op de naar zijn idee doorgeslagen ideeën over de maakbaarheid van de mens, als zou het niet uitmaken of je als jongetje of meisje wordt geboren en neigt meer naar een 'essentialistisch' standpunt; 'jongens zijn jongens en meisjes zijn meisjes, basta!'.

Veel minder aandacht trekken onderzoeken en publicaties over de *ontwikkeling* van vermogens, vaardigheden en gedrag uit aangeboren eigenschappen en talenten in reactie op invloeden uit de omgeving én hoe we ons eigen brein ook zelf beïnvloeden (Sitskoorn, 2006). Het onderzoek van Jolles, hoogleraar aan de Vrije Universiteit (2010, 2011) is bij het grote publiek minder bekend, maar wordt internationaal hoog gewaardeerd. Hij zoekt voortdurend een verbinding tussen fundamentele wetenschap en observaties en experimenten door leerkrachten. Hij erkent belangrijke factoren in de aanleg, maar legt er wat minder nadruk op en geeft veel aandacht aan de soms differentiële ontwikkeling van jongens en meisjes plus de hindernissen die zij tegenkomen in het onderwijs.

We kunnen beter kijken naar de ontwikkeling van jongens en meisjes elk met hun eigen (epi-)genetische bagage, naar hun voorkeursgedrag en hoe dat over de jaren ook kan wijzigen en naar wat zij verder nodig hebben om het te redden in deze snel veranderende wereld om uit te groeien tot meerzijdig gerijpte volwassenen met een zekere balans. Daarom bespreek ik in ik hoofdstuk zowel de 'nature'- als de 'nurture'-kant van jongens- en meisjesgedrag.

Nature: verschil tussen het jongens- en het meisjesbrein

Het brein begint al te groeien in de foetus, met dan al enige aanwijsbare sekseverschillen. Bij de geboorte zijn alle onderdelen aanwezig: van *amygdala* (knooppunt voor de regeling van de emoties) tot *frontale hersenkwab* (anticipatie, reflectie, planning), en van *hippocampus* (o.a. korte termijn geheugen en stressregulering) tot het *corpus callosum* (belangrijke verbindingsbalk tussen de linker- en rechterhersenhelft), maar die onderdelen zijn nog lang niet af.

Zowel in de 'architectuur' van het brein als in het tempo van de groei (o.a. de verbindingen tussen hersengebieden) zijn al enige sekseverschillen waarneembaar. Op basis van uiteenlopende artikelen mag gezegd worden dat de meeste meisjes bij de geboorte qua rijping van de hersenen iets verder zijn. Tegen hun 23^e is bij de meeste meisjes het brein geheel gerijpt. De frontale cortex (o.a. knooppunt voor planning, etc.) is er van meet af aan, maar is het laatste uitgerijpt en functioneert ook dan pas maximaal. Daarna ontstaan er natuurlijk nog nieuwe verbindingen, maar je zou kunnen zeggen dat 'de bedrading' in essentie klaar is. Bij jongens duurt de rijping van de frontale cortex nog wat langer, zo tot hun 25^e. Onderzoek,

aangehaald door Dan Romer (2010), suggereert overigens dat die rijping kan worden vervroegd door kinderen van meet af aan te trainen in het – naar vermogen – zelf verantwoordelijkheid nemen voor de gevolgen van hun daden.

Kimura (1987) stelde met anderen een verschil vast tussen de meer ‘talige’ breinen bij meisjes en meer ruimtelijk georiënteerde breinen bij jongens. Later werkt Baron-Cohen (2003) dit verder uit en ontwikkelt de these dat meisjes sterker empathisch reageren en daarom ook sterkere en vroegere taalvaardigheden ontwikkelen. Ook volgens Kimura hebben jongens een meer systematiserend brein met meer ruimtelijke (visuele) oriëntatie.

Een ander belangrijk verschil tussen het meisjes- en jongensbrein is, dat bij jongens een bestraffende of corrigerende toon de stress-centra sterker en eerder activeert dan de taalcentra. De betekenis van het gezegde dringt daarom minder door, omdat alle energie naar de stress-reguleringscentra gaat: vechten, vluchten of bevriezen. Bij meisjes zie je juist eerder dat bij stress de taal- en reflectiecentra sterk worden gestimuleerd: ze letten op alles, overleggen en zoeken hun veiligheid, of raken in paniek als er teveel tegelijk op hen afkomt.

Het zal niemand verbazen dat in het jongensbrein het testosteronniveau hoger is dan bij meisjes, met alle gevolgen van dien (bijvoorbeeld in beweeglijkheid). Men noemt testosteron wel de leidende architect bij de ontwikkeling van het jongensbrein (Gurian 2008). Met een piek bij en direct na de geboorte, zo rond 4 jaar (mogelijk is de ‘peuter-puberteit’, bij jongens dan ook heftiger dan bij meisjes, of fysieker qua gedrag) en tussen 11 en 13 jaar. Dan stijgt het testosteronniveau met maar liefst 800% (Delfos 2004) om zo hoog te blijven totdat het zo ongeveer vanaf 40-45 jaar oud pas langzaam afneemt.

Nurture: de invloed van opvoeding en omgeving op het jongens- en meisjesbrein

Gedrag is zelden alleen maar uitdrukking van aanleg. Bij veruit de meeste gedragingen spelen combinaties van allerlei dominante en minder dominante genen, hormonen, receptoren en verbindingen in de hersenen een rol: de epigenetische ontwikkeling³ tijdens de zwangerschap en ook nog na de geboorte. En naarmate de baby groeit en, van nature nieuwsgierig, allerlei interacties met de omgeving heeft, heeft de omgeving ook steeds meer invloed op de vraag welke eigenschappen, talenten er al dan niet tot expressie en tot verdere ontwikkeling komen alsook welke problemen verdwijnen of juist gaan ontstaan.

Bij taal moet men denken aan het *vermogen* om taal te interpreteren, zich talig uit te drukken, onderling te communiceren en in taal te denken (reflecteren). Maar als een kind opgroeit in een omgeving waarin geen taal wordt gesproken is het bijzonder lastig, zo niet onmogelijk om na een bepaalde periode (na het 8^e of 10^e jaar) taalvaardigheden nog goed te ontwikkelen. En als taal beperkt wordt gebruikt, is het denkbaar dat kinderen hun emoties maar zeer moeizaam in taal leren uiten⁴.

³ De uitwerking van genen op het fenotype (geheel van persoonskenmerken) bij de ontwikkeling van een organisme *inclusief* de invloed van het milieu op de fenotypische uiting van genen. Denk bij dit laatste bijvoorbeeld aan voeding maar ook aan de in verhouding veel hogere stressgevoeligheid bij kinderen van wie de moeder tijdens de zwangerschap aan sterke stressprikkelers werd blootgesteld.

⁴ Veel jongens worden al vroeg verbaal ter verantwoording geroepen voor hun gedrag en gecorrigeerd. “*Wat doe je daar?*”, “*En dan moet je zeggen wat je gedaan hebt en vervolgens krijg je op je donder*”. Alles wat je zegt kan tegen je worden gebruikt, en ze zijn achterdochtig. Geen wonder dat veel jongens zich hullen in zwijgen of doorzichtige smoezen verkopen. Waar meisjes vaak zich al vroeg in taal, met mimiek en toon kunnen afstemmen op wat de ander wil horen of zien, lukt het jongens vaak niet goed om precies uit te leggen wat er in hen omgaat, taal wordt zo voor hen niet aantrekkelijk, en ze gaan puur instrumenteel taalgedrag ontwikkelen,

Het is van groot belang te weten dat vanaf de geboorte de hersenen enorm groeien; het aantal verbindingen neemt explosief toe terwijl het kind voeding, warmte en veiligheid zoekt, experimenteert, van alles ziet, hoort en meemaakt. Dat kunnen we in de Nederlandse taal mooi uitdrukken: *door iets mee te maken, máákt het kind ook nieuwe verbindingen*. Deze enorme uitbreiding van het brein gaat bij meisjes door tot ongeveer 11 jaar en bij jongens tot 12 á 13 jaar. Daarna sterven die verbindingen af die niet worden gebruikt en worden de wel gebruikte verbindingen steeds efficiënter. Het is ‘groeï en snoei’ en ‘use it or lose it’. Overigens worden er ook later nog veel nieuwe verbindingen gemaakt, maar langzamer. De vroeg gemaakte verbindingen kunnen erg dominant zijn.

Alhoewel het brein dus al wordt gevormd in de baarmoeder en vlak na de geboorte vindt pas daarna het grootste deel van de hersenontwikkeling plaats, en wordt deze dus ook sterk beïnvloed door de manier waarop de omgeving het jonge kind stimuleert, uitdaagt en veiligheid biedt. Wát het kind in welk stadium oppakt en zelf selecteert hangt ook weer samen met voorkeursgedrag, karakter en *deels* ook met de sekse.

4. Sekseverschillen: hoe wordt er mee omgegaan in de kindercentra?

Vanaf de geboorte lijkt het al uit te maken of een baby als jongen of als meisje wordt geboren. Ouders, familieleden en medewerkers in de kinderopvang hebben het over ‘een echte jongen’ of ‘typisch een meisje’ en reageren vaak verschillend. Daarmee hebben zij al vroeg invloed op de zich langzaam ontwikkelende sekse-identiteit. In veel onderzoek is waargenomen dat jongens en meisjes al van meet af aan ook zélf ander speelgoed selecteren. In kindercentra vallen met name grote sekseverschillen op wat betreft de beweeglijkheid, het kunnen luisteren en het kunnen vertalen van verbale aanwijzingen in ander - meer gewenst - gedrag, de aandachtsboog, kleine en grote motoriek en het onderlinge spel. Wat als ‘mannelijk’ of ‘vrouwelijk’ gedrag wordt gezien, varieert overigens naar tijd en cultuur, al komen een paar kernthema’s vrij constant voor zoals taal, beweeglijkheid, impulsiviteit, empathie, neiging tot competitie of zorg.

Jongensgedrag wordt als lastig gedrag ervaren

Vergelijken van gedrag is van alle tijden. Zo kan het bijvoorbeeld zijn dat jongetjes met hun gemiddeld wat drukkere gedrag worden vergeleken met meisjes die zich gemakkelijker voegen in relaties en meer opletten op wat de ander wil en zich daar goed bij voelen. Jongens worden dan eerder als lastig ervaren. Dat kan zich vervolgens uiten in ergernis en navenant het gedrag van de opvoeder of pedagogische medewerk-(st)er beïnvloeden, waar dan het jongetje weer op reageert. Óf hij forceert zich om toch lief te worden gevonden totdat hij het zat wordt (“Ja moeder”, “Nee moeder”, en onhoorbaar: “Barst moeder” of “Barst juf”) òf hij neemt juist afstand met mogelijk gevolgen voor de mate van veilige gehechtheid in die relaties⁵, hetgeen juist de basis is voor een gezonde ontwikkeling.

Er zijn eigenlijk geen lastige kinderen. Sommige kinderen vragen wellicht meer van ons dan wij te bieden hebben. Dat is dus een last op onze schouders en daar kunnen we hulp bij

soms een vorm van liegen of ontkennen omdat ze het allemaal te complex vinden wat er verbaal en qua toon en mimiek en verborgen betekenissen op hen afkomt.

⁵ Tavecchio benadrukt steeds dat gehechtheid altijd is gerelateerd aan bepaalde relaties en waarschuwt met anderen voor het losse gebruik van de term onveilige gehechtheid. Ik houd mij daar zoveel mogelijk aan.

zoeken, maar *zij* zijn niet lastig. Lastig is geen persoonskenmerk maar een beleving bij de ander.

Jongensgedrag wordt anders gelabeld

Het valt verder op dat gedrag van jongens vaak anders ‘gelabeld’ wordt. Als meisjes bijvoorbeeld samenwerken wordt dat ook zo benoemd, ook als dat met subtiële uitsluitingmechanismen en onderlinge hiërarchie gepaard gaat. Maar als jongens iets onderling uitzoeken en zij met wat heftig fysiek contact iets samen ondernemen, wordt dit eerder negatief gelabeld als ruzie maken en competitie, in plaats van als een vorm van elkaar aftastende coöperatie.

Jongens hechten zich anders dan meisjes

Een heel ander aspect is de ‘gehechtheid’ in de kinderdagverblijven. Ahnert, Pinquart & Lamb (2006b) hebben in een meta-onderzoek aangetoond dat jongens in kindercentra minder veilige gehechtheidrelaties met de verzorgsters hebben dan meisjes. Tot \pm 3 jaar gaat het daarbij meer om dyadische relaties (vader-kind, moeder-kind, pedagogisch medewerker-kind) en één op één relaties. Leidsters in grote groepen hebben daar vaak te weinig tijd voor. Mogelijk vragen meisjes daarbij wat minder aandacht, redden zij het wellicht zelf of stemmen zij uit zichzelf al wat meer af op de begeleider. Zij zijn in dat opzicht beter af dan de jongens die daar minder aan toe zijn.

Vanaf een jaar of 3 á 4 gaat de groepsdynamiek bij jongens én meisjes een grotere rol spelen. De overwegend vrouwelijke medewerkers zouden daarbij meer feeling hebben voor de taal, mimiek, sociale omgang van meisjes en beter contact maken met de meidengroepjes dan met de jongens in hun onderlinge spel (Ahnert 2006b). In een Duits onderzoek vertonen jongens tot 48 maanden beduidend grotere mate van onveilig gehecht gedrag, zelfs als de leidsters zelf aangeven dat zij grote nabijheid voelen tot de jongens in kwestie (Ahnert 2006a) en dat terwijl het opleidingsniveau van pm'ers daar hoger lijkt dan in Nederland..

Ook in Nederland is in een kleinere onderzoeksgroep de aanmerkelijk lagere veilige gehechtheid van jongens aan leidsters in kindercentra vastgesteld (Schipper, Tavecchio & Van IJzendoorn, 2008).

Mogelijk heeft een deel van de pedagogisch medewerkers niet die grote aandacht en subtiële responsiviteit voor de jongetjes die meer aandacht vereisen door hun grotere beweeglijkheid en explorerend gedrag (klimmen, werpen, botsen) of zij kunnen die aandacht niet opbrengen. Wanneer een eenmaal gezet patroon in de kindercentra niet wordt gecorrigeerd maar doorzet in het primaire onderwijs kan dit mogelijk tot latere problemen leiden, zeker als het geboden onderwijs niet aansluit op de doorgaans van meisjes verschillende leerstijlen van jongens.

Vrouwelijke begeleiders in de kindercentra

Ahnert verklaart in haar Duitse onderzoek de omgang met jongens aldus: “Zorggevers (in de kindercentra) zijn geen substituut moeders en hun relatiekwaliteiten zijn gebaseerd op groepsgeoriënteerd gedrag. In kindercentra zijn kinderen geneigd met elkaar om te gaan in groepen gescheiden naar sekse. De zorggevers zijn hier echter vooral vrouwen. De zorg die zij verstrekken zou wel eens meer adequaat kunnen zijn voor meisjes dan voor jongens. Het gedrag van de verzorgsters zou versterkt kunnen worden door het gedrag van de meisjes(groepjes). En dat zou de reden kunnen zijn dat de relaties tussen verzorgsters en meisjes beter zijn dan die met jongens” (Ahnert 2006a).

Mogelijk worden jongens, iets minder ver in hun sociale en verbale ontwikkeling dan meisjes, te vroeg overgelaten aan hun onderlinge dynamiek. Dat kan goed zijn (zelf uitzoeken is hun

dominante leerstijl) maar het kan ook uit de hand lopen: agressie, agressieve competitie en elkaar verdringen. Dat wordt mogelijk niet goed door de leidsters beantwoord met het invoegen en in betere banen leiden van de onderlinge energie. Zij corrigeren vooral verbaal hetgeen minder of niet doordringt. Of zij corrigeren te vroeg en ontnemen jongens dan de ruimte om te leren van de gevolgen van hun eigen gedrag. Of reageren juist te laat, als de stress te hoog is geworden en verbale signalen nauwelijks meer doordringen.

Op werkbezoek in kindercentra in Asker, Noorwegen (in het kader van het Europees netwerk Men in Early Childcare & Education, 2010) nam ik zelf waar dat mannelijke beroepskrachten meer actief meespeelden, zich aldus invoegden in het spel van jongens en van daaruit gemakkelijker konden interveniëren en corrigeren. Vrouwelijke medewerkers waren meer vanaf de kant aan het observeren en grepen verbaal in als iets niet goed ging of gevaarlijk kon worden. Jongens reageerden hier minder op. (Deze waarneming werd door anderen in diverse settings bevestigd en zou een goed onderwerp van nader onderzoek zijn).

De eenzijdige samenstelling van het team is van invloed op de manier waarop er met meisjes en jongens op de kindercentra wordt omgegaan. Het lijkt erop dat dat (onbedoeld) meer feeling voor het gedrag van meisjes (qua taal, beweging en empathie) met zich meebrengt. Zij spelen minder riskant dan jongetjes, zijn meer bezig zijn met hoe anderen naar hen kijken en hoeven zo op het oog minder in de gaten te worden gehouden. Overigens moet worden opgemerkt dat sommige vrouwelijke pedagogisch medewerkers juist liever met jongens werken en daar actief in opgaan. Dus ook deze waargenomen verschillen zijn relatief!

Op naar gelijke behandeling, of toch maar niet?

Moeten jongens en meisjes dan maar gelijk behandeld worden, zoals het devies was vanaf de jaren '70? Daarvoor behandelde men jongens en meisjes (vaak onbewust) naar de dominante mannelijke norm, meisjes pasten zich wel aan, of bleven achter, waardoor zij er vaak bekaaid afkwamen. De gevolgen daarvan leidden terecht tot allerlei bijstellingen en emancipatieprogramma's. Maar het lijkt er nu op dat de norm sluipenderwijs (qua inhoud en didactiek) naar meisjes switcht en dat de meisjes de 'standaard' vormen. Als dit het geval is en de begeleiding van kinderen wordt afgestemd op de bij meisjes dominante leerstijlen, ontwikkelingstempo, kwaliteiten en vragen, dan kunnen jongens in de knel komen in kinderdagverblijven, buitenschoolse opvang en later ook in het onderwijs dat voortbouwt op gezette patronen, en die wellicht ook herhaalt.

Op de Cito-toets aan het eind van het primair onderwijs scoren jongens en meisjes bijna gelijk; meisjes qua taal iets hoger en jongens qua rekenen, maar zoals gezegd: de gedragsproblemen zijn bij jongens veel groter. Ik veronderstel dat bij jongens een aanvankelijk nog *latente schoolhekel* bestaat ("Ik doe het toch niet goed, ik moet te lang stilzitten, ik krijg vaak op m'n kop, school is niet mijn ding") die bij de overgang naar de hoogste klassen en met name naar het VMBO of VO een meer *manifeste schoolhekel* wordt. Op die leeftijd gaan niet alleen de hormonen stromen, de andere sekse wordt vrij plotseling op een andere manier interessant, maar meisjes zijn dan al wat rijper, 'dus daar komen ze niet bij', en de scholen worden veel groter. Van de oudste in het primair onderwijs word je nu een brugpieper tussen talloze anderen, en per week zie je 7 á 8 docenten in plaats van 1 of 2. Wie kent jou? Wie ken jij? Waar meisjes dit probleem deels oplossen door in wisselende kleine groepjes met elkaar om te gaan, trekken jongens zich makkelijker terug en zoeken vertier in verzet en provocatie. Hun onderlinge uitwisseling wordt gekenmerkt door een voortdurend heen en weer schieten tussen branie – "*Ik ben een man, wie maakt me wat!*" – en verlegenheid – "Help, ik ben een man, wat is dat en hoe moet dat eigenlijk" (Woltring 1988, 1995, 2006).

Jongens ontwikkelen in reactie op wat er allemaal op hen afkomt soms een zekere *opvoedingsresistentie*, terwijl ze juist wat meer begeleiding-in-nabij-contact goed kunnen gebruiken.

Sommigen lijken nu – na alle vrouwen- en meidenemancipatie - moeite te hebben een vergelijkbare beweging naar jongens te maken en opvoeding en onderwijs dus ook af te stemmen op hun tempo en bij de hen meer voorkomende leerstijlen. Gelijke behandeling klinkt natuurlijk heel mooi, maar door de gelijke behandeling gaan mogelijk juist de uiteindelijk ontwikkelde vaardigheden sterk verschillen. De aanwezige talenten en mogelijke kwaliteiten van veel jongens blijven als het ware onbewerkt of keren zich zelfs tegen de samenleving.

Niet alleen het streven naar emancipatie en het recht van ieder kind op goede opvoeding en onderwijs, maar ook de *maatschappelijke ontwikkeling* maakt deze discussie noodzakelijk: we hebben de talenten en kwaliteiten van jongens hard nodig. Een high-tech maatschappij vraagt om meer taal- en rekenvaardigheden, maar ook om meer verantwoordelijkheid en sociale netwerken. In een te vérgaand geïndividualiseerde samenleving kan grote schade worden aangericht en is er sterke behoefte aan meer empathie en sociale vaardigheden. Deze vaardigheden hebben een zeer vroege basis, maar komen bij jongens niet even vroeg en even gemakkelijk als bij meisjes tot stand.

Behandelt men jongens en meisjes naar de bestaande stereotypen, dan komen de corresponderende eigenschappen naar voren. Dan wordt dat wat voor de hand ligt en zich het eerst manifesteert mogelijk versterkt en blijven andere mogelijke vaardigheden onderontwikkeld. Jolles (2010) wijst er op dat favoriete leerstijlen ook met de jaren per individu kunnen veranderen. Zo lossen veel meisjes allerhande problemen veeleer talig op omdat hun talige en concrete sociale vermogens zich eerder en sneller ontwikkelen dan hun meer abstracte en visuele denkvermogens. Die kunnen zij wel ontwikkelen maar spreken zij te weinig aan. Verder kunnen meisjes leren wat meer durf te tonen en zich ook meer openlijk dan via verbale en/of verborgen strategieën te verweren. Jongens zijn wat meer ‘fysieke’, visuele en abstracte denkers en verlaten zich daarop omdat hun taalvermogen wat later rijpt. Bij hen verdient het stimuleren van taalgebruik en sociale vaardigheden, zichzelf leren kennen, verantwoordelijkheid nemen en hun energie in goede banen leiden dus alle aandacht.

5. Wat is de beste manier om met het verschil om te gaan in kindercentra?

Meisjes behandelen als jongens is van vroeger. Jongens te laten ‘emanciperen’ (dit woord is zeer ‘bezet’ geraakt) en volgens een verborgen vrouwelijk format begeleiden lijkt ook geen goede oplossing. Gelijke rechten oké, maar gelijke behandeling tijdens de ontwikkeling en de opvoeding is niet meer van deze tijd. Maar hoe moet het dan wel?

Unieke persoonlijkheid

Allereerst moeten we natuurlijk in ieder kind – jongen of meisje- de unieke persoonlijkheid (karakter, aanleg en voorkeuren) zien. Opvoeden is steeds weer opnieuw uitvinden: wat heeft dit kind nu nodig? Bij ieder kind moeten we aansluiten bij de naaste zone van ontwikkeling zowel intellectueel als emotioneel: kijk vooral naar waar kinderen mee bezig zijn, waar ze plezier in hebben en hoe dat valt uit te breiden naar andere en nieuwe elementen. Bouw daarbij voort op dat wat kinderen al kunnen, prijs nieuwe vaardigheden, begrensd dat gedrag waar zij gevaarlijk zijn voor zichzelf en anderen en investeer vooral in dátgene waar een kind

mee bezig is door het te volgen. Wanneer het kind door de (liefst minieme) steun van een volwassene net dát leert wat het eerst nog net niet kon, wordt het kind trots en gaat het die ander vertrouwen. Zo bouw je het krediet op dat je later hard nodig hebt als je het kind moet begrenzen of corrigeren. Deze zones zien er per eigenschap en kind, en zeker bij jongens en meisjes, verschillend uit (lees Vygotski over de zone van naaste ontwikkeling).

De verschillen zien, erkennen en ... dan pas relativeren!

Er zijn duidelijke verschillen tussen jongens en meisjes. Die verschillen moeten we niet bagatelliseren, maar kennen, erkennen en onderling bespreken, omdat dit leidt tot beter begrip van (wan)gedrag. Maar laten we er ook niet in doorschieten en de verschillen waar dat gepast is relativeren. De verschillen zijn niet richtinggevend voor ons hele handelen en bovendien per individu sterk verschillend.

Zorgen voor veilige gehechtheid

Belangrijk is dat waar mogelijk gezorgd wordt voor een goede gehechtheid met elk kind. Die ontstaat bij het ene kind spontaan, maar kost bij het andere kind meer moeite. Onveilige gehechtheid in de relaties met pedagogisch medewerkers komt bij jongens beduidend meer voor⁶. Bij die kinderen manifesteert zich dat ook in het werken met hen: ze zoeken minder toenadering (deels uit vrees weer gecorrigeerd te worden), reageren vaker agressief of negeren correcties. Een belangrijk advies is dan ook om succes-ervaringen te organiseren waardoor je spontaan het kind kunt prijzen en positieve feedback kunt laten ervaren.

Met feeling en plezier naar de sekseverschillen kijken

Meisjes werken anders samen dan jongens. Jongens doen dat met minder overleg en meer al doende met gebaren of dagen elkaar uit met fysieke dominantie. Maar zij houden wel degelijk rekening met elkaar en als er gehuild wordt, wordt er meestal ook getroost. In kindercentra moet het duidelijk zijn dat jongens meer lawaai maken en meer stoeien. Dit is niet perse agressief gedrag, maar is hun normale uiting van energie en affectie! Het vechten is aan de ene kant een krachtmeting, maar ook vaak een manier van echt contact zoeken.

Meer weten is: meer waarderen!

Er komt steeds meer informatie uit wetenschappelijk onderzoek en dat geeft een beter inzicht in ontwikkeling en gedrag van jongens én meisjes. Al bij de jongste groep kinderen nemen we de sekseverschillen waar en die kunnen wij dankzij de toegenomen kennis beter op hun waarde beoordelen. Verschillen waarderen leidt ertoe dat meisjes en jongens meer tot hun recht komen in de dagelijkse praktijk. Dat is de bedoeling van de inhoudelijke verklaringen en praktische tips van dit artikel.

Concrete tips voor het werken met jongens

Investeer bij jongens iets meer in contact, niet alleen verbaal of oogcontact, maar vooral ook fysiek, door mee te doen en volgen (Wat is hij aan het doen? Wát zou er in hem omgaan?),

⁶ Gezien de beperkingen die aan deze tekst zijn gesteld qua omvang ga ik hier niet uitvoerig in op de veilige gehechtheid in relaties bij jongens en meisjes thuis. Meer hierover in een uitvoerig 'laboratoriumversie' van deze tekst die in de loop van 2012 op mijn site verschijnt. Hier is het van belang te melden dat uit recent onderzoek (o.a. Fearon, Bakermans-Kranenburg & IJzendoorn, 2010) naar voren komt dat bij jongens de gevolgen van onveilige gehechtheidsrelaties thuis, op langere termijn ernstiger, of toch in ieder geval meer externaliserend van karakter zijn). Ook de rol van de vaders thuis en die van mannen in de kindercentra is in deze tekst sterk onderbelicht gebleven. Meer hierover op mijn site.

terloops wat te vragen en neutraal te beschrijven wat je ziet op een invoegende wijze.

- Gebruik kortere en iets luider uitgesproken zinnen; maar let op de toon. Iets harder betekent niet iets strenger, maar alleen iets meer volume.
- Geef vooral ruimte voor beweging, experiment, trial & error en niet schadelijke risico's; geef positieve feedback op prestaties. Een enkele blauwe plek is niet erg. Leren gaat nu eenmaal soms van 'au!'. Jongens volgen een meer fysiek-emotionele ontwikkelingsweg. Voor iets oudere jongens is het programma Rots & Water fantastisch: het vertrekt vanuit de hierboven ontwikkelde inzichten(www.rotsenwater.nl. Vanuit fysiek zelfbewustzijn en zelfmanagement wordt naar sociale vaardigheden toegewerkt.). Dit is van groot belang omdat er in het primair onderwijs steeds minder bevoegd gegeven gymnastieklessen zijn, dus alleen veilige oefeningen hetgeen vooral jongens te weinig uitdaagt.
- Leid en begrensd het gedrag zo nodig en geef vooral alternatieve gedragsaanwijzingen. Voorkom zoveel *als mogelijk is* verbaal bestraffend toespreken (een negatieve toon en verstoring van gedrag leiden eerder tot afwenden dan tot vertaling in eigen gedrag); corrigeer schadelijk of gevaarlijk gedrag en grensoverschrijdingen met korte duidelijke uitleg (alweer: zoveel mogelijk invoegend en neutraal van toon).
- Laat hen *binnen hun eigen mogelijkheden* de gevolgen van hun eigen gedrag ervaren en verwoorden; geef alternatieve gedragsmogelijkheden zonder diskwalificatie van de jongen in kwestie. Als hij iets 'fout' heeft gedaan of iets stom, dan wéét hij dat – hij is niet gek of dom - en schaamt zich er soms wat voor. Daar hoeft niet nog eens een standje overheen. En als hij dat niet weet, leg het hem dan uit, door in te voegen en met hem te kijken naar wat er is gebeurd.
- Onderzoek en wees je bewust van je verborgen ergernissen die immers door jongens wél worden waargenomen; laat jongens in hun eigen tempo vooral ook het plezier ontdekken in taal en sociale interacties.
- Waardeer onderlinge competitie tot op zekere hoogte, maar laat hen ook in competitie gaan met zichzelf (toon: "Kun je al...?", "Dit doe je beter dan vorige week... wat zou je nu willen leren?")
- Er moeten echt meer mannen in kindercentra komen als sekserol-identificatie-figuren. Die komen ze thuis en elders zeker op jonge leeftijd veel te weinig tegen. Zij weten uit de alledaagse interacties meer van vrouwen dan van mannen, en gaan zich mogelijk tegen vrouwen afzetten (bijkomend effect: mannen kunnen *in de ogen van* jongetjes kennelijk ook zorgen). Het valt mannen doorgaans wat makkelijker om mee te doen, mee te spelen, zich wat gemakkelijker aan jongens aanpassen qua humor en taal (iets luider en kortere zinnen) en omdat zij doorgaans iets meer risico accepteren of minder gevaren zien.

Concrete tips voor de omgang met meisjes

Al deze aanwijzingen zijn natuurlijk soms ook van toepassing op meisjes.

- Bij hen kan extra worden gelet op meer ruimtelijk-visuele uitdagingen als uitbreiding op hun meer talige leergedrag. Zij kunnen behalve door verbaal-emotionele reacties ook leren zich fysiek te verweren, zij kunnen hun eigen kracht leren kennen en ook fysiek hun grenzen leren aan te geven (ook hier: vgl. Rots en Water en de speciaal voor jonge kinderen ontwikkelde aanvullingen).
- Let op overdreven perfectionisme, daag hen uit iets meer te durven, en ook fouten te durven maken (ook als anderen je dan eventjes minder 'lief' vinden).
- Voor meisjes is het verder van belang dat zij zich realiseren wat zij doen als zij anderen uitsluiten, en/of anderen manipuleren met woord, gebaar of mimiek.
- Help hen zich bewust te worden hoe zij op angst en spanning reageren en dat er zo nodig ook andere wegen zijn dan terugtrekken, aardig gevonden worden en/of sociale manipulatie.
- Ook voor meisjes zijn meer mannen in kindercentra en opvoedingsondersteuning van belang. Zij komen in hun jonge leven erg weinig mannen tegen, leren daar te weinig mee omgaan (en ontwikkelen zo ook weinig 'hun radar' voor mannen/jongens die geen of wel

Deze tekst is een sterk ingekorte versie van een langer document. Deze uitvoeriger 'laboratorium-versie' is in overleg beschikbaar.

Lauk Woltring, september 2011

Dankwoord: De auteur dankt Dolf Hautvast en Elsbeth Teelings voor hun hulp bij het redigeren en inkorten van deze bijdrage.

Literatuur:

- Ahnert, Lieselotte, (2006a). Gender-specific formation of children's attachment relationships with care providers in preschool. Associations with later learning motivation. *Presentatie, 19th Biennial Meeting of the International Society of the Study of Behavioral Development*. 2-6 Juli, 2006. Melbourne, Australië.
- Ahnert, L., Pinquart, M., & Lamb, M.E. (2006b). Security of children's relationships with nonparental care providers: A Meta-analysis. *Child Development*, 77 (3), pp. 664-679
- Alfarawati S., M.S. Elpida Fragouli, P. Colls, J. Stevens, C. Gutierrez-Mateo, W.B. Schoolcraft, M. G. Katz-Jaffe, & Dn Wells, F.R.C.Path 'The relationship between blastocyst morphology, chromosomal abnormality, and embryo gender' in *Fertility and Sterility* Vol. 95, No. 2, February 2011
- *Bakermans en IJzendoorn, Pedagogiek in Beeld* Houten 2005
- Baron-Cohen, Simon, *The essential Difference. The truth about the male and female brain*. New York 2003
- Biddulph, Steve, *Jongens hoe voed je ze op? Waarom ze zo anders zijn en hoe ze opgroeien tot gelukkige en evenwichtige mannen*. Rijswijk, Elmar 1999
- Boas, M., Th. Kamevaar & F.Ykema *Rots & Water en kinderen met autismespectrumstoornissen (2^e herziene en uitgebreide druk met trainingadviezen)* Rots en Water Instituut NL/Gadaku Institute, Sint Maarten 2011
- Carver, P.R., Yunger, J.L., & Perry, D.G. (2003). Gender identity and adjustment in middle childhood. *Sex Roles*, 49(3/4), 95-109.
- Damasio, Antonio, *Het gelijk van Spinoza. Vreugde, verdriet en het voelende brein*. Amsterdam, Wereldbibliotheek 2003 (London, Heinemann, 2003)
- Delfos, Martine F., *Kinderen en gedragsproblemen. angst, agressie, depressie en ADHD. Een biopsychologisch model met richtlijnen voor diagnostiek en behandeling*. 6e (aangevulde) druk 2006
- Delfos, Martine F., *De schoonheid van het verschil. Waarom mannen en vrouwen verschillend én hetzelfde zijn*. Lisse 2004.
- Drevensted, Greg L. et al. The rise and fall of excess male infant mortality PNAS April 1, 2008 vol. 105 no. 13 5016-5021
- Egan, S.K., & Perry, D.G. (2001). Gender identity: A multidimensional analysis with implications for psychosocial adjustment. *Development Psychology*, 37(4), 451-463.
- Elliot, Lise *What's Going On in There? How the Brain and Mind Develop in the First Five Years of Life*. New York: Bantam (1999). UK (Penguin Books) onder de titel *Early Intelligence*.
- Elliot, Lise, (2009) *Pink Brain/Blue brain. How small differences grow into troublesome gaps, and what we can do about it* Oxford 2010
- Eriksson, J.G., E. Kajantie, C. Osmond, K.Thornburg & D.J.P.Barker(2010), 'Boys living dangerously in the womb' in *American Journal of Human Biology* 22:330-335
- Fearon, P.R, Bakermans-Kranenburg, M., IJzendoorn, M. van, Lapsley, A-M., en Roisman, G.I. 'The significance of Insecure Attachment and Disorganisation in the Development of Children's Externalizing Behavior: A meta-Analytic Study' in *Child Development*, march/april 2010 Vol. 81 nr. 2 (p.435-456)
- Fletcher, Richard, *The Walls*, Family Action Centre, Newcastle (Au.) 2005
- Fogteloo, Margriet & Casper Thomas, 'De vrije wil is een plezierige illusie' (interview met Dick Swaab) in *De Groene Amsterdammer*, 11-11-2010 pag. 24-27
- Grift, Betsy van der, *Kinderkoppie. Hoe de rijke leeromgeving bijdraagt aan de ontwikkeling van het kinderebrein* (2010)
- Groot, Anne de, *Mannelijke pedagogisch medewerkers en de ontwikkeling van de genderidentiteit bij jongens* (Bachelorscriptie Ped.Wetenschappen. (Universiteit van Amsterdam, mei 2011
- Gurian, Michael, *Boys and girls learn differently* San Francisco (2001)
- Gurian, Michael, Kathy Stevens & Kelley King, (US 2008, NL 2011a) *Boys & Girls. Deel I Strategieën voor Onderwijs aan Jongens en Meisjes in het basisonderwijs* Uitgeverij OMJS, Helmond 2011
- Gurian, Michael, Kathy Stevens & Kelley King, *Boys & Girls. Deel II Strategieën voor Onderwijs aan Jongens en Meisjes in het voortgezet onderwijs* (US 2008, NL 2011b) Uitgeverij OMJS, Helmond najaar 2011
- Hyde, J.S., 'The gender similarities hypothesis' in *American Psychologist*, 60: 581-592

⁷ Zeker na de misbruik affaires in een Amsterdams Kindercentrum en elders is dit van extra belang. Het motto hier is "De goede mannen er in, de foute mannen er uit". Op mijn site staat op de pagina's opvoeding / kindercentra een 8-punten plan om hier aan te kunnen werken.

- Janssen, Gerard, *Dochters! Een handleiding voor vaders*, Uitgeverij Snor, Utrecht 2008
- Janssen, Gerard, *Zoons! Een handleiding voor moeders*, Uitgeverij Snor, Utrecht 2009
- IJzendoorn, M.H. van, *Opvoeding over de grens. Gehechtheid, trauma en veerkracht*. Boom Academic 2008
- Jolles, Jelle, *Ellis en het verbreinen. Over hersenen, gedrag en educatie*, Neuropsych Publishers, Amsterdam-Maastricht (2010) 2^e uitgebreide en herziene druk. Neuropsych Publishers 2011
- Khashan, Ali S., Roseanne McNamee, Tine B. Henriksen, Marianne G. Pedersen, Louise C. Kenny, Kathryn M. Abel, Preben B. Mortensen, 'Risk of affective disorders following prenatal exposure to severe life events: A Danish population-based cohort study' *Journal of Psychiatric Research* 45 (2011) 879e885
- Keenan, Kate & Alison Hipwell (2005) 'Pre-adolescent clues to understanding depression in girls' in *Clinical Child and Family Psychology Review* 8(1) 89-105
- Kimura, Doreen (1987), 'Are men's and women's brains really different?' *Canadian Psychology* 28:133-147
- Kindlon, Dan & Michael Thompson, *Het Kaïnsteken. De noodzaak van emotionele ontwikkeling van jongens*. Haarlem 2000 (Aramith) (uit het Amerikaans)
- Mieras, Henk, *Ben ik dat? Wat hersenonderzoek ons vertelt over onszelf* (nieuwe editie 2009)
- NCKO (Nederlands Consortium Kinderopvang Onderzoek) 2011
- Peeters, Jan (2007), 'Including Men in Early Childhood Education: Insights from the European Experience' in: *New Zealand Research in Early Childhood Education*, Vol. 10, 2007
- Peeters, Jan, (2008) *De warme professional. Begeleid(st)ers kinderopvang construeren professionaliteit*. Proefschrift. Gent, 2008
- Pergament, E. et al. (2002) Sex ratio: a biological perspective of 'Sex and the City' *Reproductive BioMedicine Online* 5:43-46
- Ríghter, J. , *Ontwikkelingspsychopathologie bij kinderen en jeugdigen 2e* (herziene) druk Coutinho, 2011
- Romer, Dan, 'Adolescent Risk Taking, Impulsivity, and Brain Development: Implications for Prevention' in *Developmental Psychobiology*. 2010 Apr;52(3):263-76.
- Rowe, Kenneth & Katherine, *What matters most: Evidence based findings of key factors affecting the educational experiences and outcomes for girls and boys throughout their primary and secondary schooling* ACER, Melbourne 2002.
- Rümke, Annejet, *Verkenningen in de psychiatrie. Een holistische benadering* Christoffor 2011
- Sax, Leonard, *Boys adrift. The five factors driving the growing epidemic of unmotivated boys and underachieving Young men*. New York 2007
- Schipper J. C., De, L. W. C. Tavecchio & M. H. Van IJzendoorn, 'Children's Attachment Relationships with Day Care Caregivers: Associations with Positive Caregiving and the Child's Temperament' in *Social Development*, 17, 3, 2008
- Sitskoorn, Margriet, *Het maakbare brein*. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2006
- Spence, Christopher M. *The Joys of Teaching Boys. Igniting writing experiences that meet the needs of all students*. Pembroke Publishers Limited, Markham, Ontario Canada, 2008
- Shanker, Stuart, Presentatie World Forum on Early Child Education and Care, Belfast 2009
- Sitskoorn, M. *Het maakbare brein* Amsterdam 2006
- Swaab, Dick, *Wij zijn ons brein. Van baarmoeder tot Alzheimer*. Contact, 2010
- Tavecchio, Louis, 'Risico nemen, grenzen verkennen: over moeilijke jongens in een gefeminiseerde samenleving' in Ex. Carine *Opvoeden, wat kun je? Over de ontwikkeling van ouders en kinderen* (pp.113-122) Amsterdam 2007
- Tavecchio, Louis, 'Kinderopvang als opvoedingsmilieu. Wat zijn de effecten en wat betekent het voor jongens?' in Koops, Willem, Bas Levering en Mischa de Winter (red). *Opvoeding als spiegel van de beschaving. Een moderne antropologie van de opvoeding* (pp.180-194) Amsterdam 2008
- Tavecchio, Louis, en Henny Bos, 'Inleiding op het themanummer Vaderschap, rol van vaders in opvoeding van kinderen en diversiteit in vaderschap' in *Pedagogiek*, 31 jaargang nr 1. 2011
- Veldkamp, Tjibbe, De best bewapende vis van de zee (lezing Tilburgs Jeugdletterair Congres) 2010 www.tjibbeveldkamp.nl
- Woltring, L. (1988) *Jongens tussen branie en verlegenheid. Seksespecifiek werken met jongens* Culemborg (1988)
- Woltring L. (1995-2006) 'Dat maak ik zelf wel uit!?' *Werken met jongens: ontwerp voor een seksespecifieke pedagogiek*. Coutinho, Bussum (1995); 2e herziene druk in eigen beheer *Werken met jongens, pedagogiek met gevoel voor sekseverschillen*. Landsmeer (2006)
- Woltring, L., & Tavecchio, L.W.C. (2005). Respect voor het verschil. *Pedagogiek in Praktijk*, 11 (2), pp. 12-15.
- Woltring, L. 'Zet ze toch gewoon bij elkaar in de klas. Daar leren ze van' in *NRC* 21/8/2011 p. 32-33
- Woltring, Lauk (div. publicaties en teksten, zie www.laukwoltring.nl) o.a. basistekst met achtergronden)
- Ykema, Freerk, *Het Rots en Water perspectief*, Basisboek en werkboek. 2002 (zie ook www.rotsenwater.nl met uitvoerige bronnen, volgende boeken, artikels e.d., o.a. inzake autismespectrumstoornissen)
- Zlotnik, Gideon (1993) *Ferme jongens, stoere knapen? Verschillen tussen jongens en meisjes vanaf de conceptie tot aan de puberteit. Jongens als het zwakke geslacht*. (uitg. Ad Donker) Rotterdam (uit het Deens)

Lauk Woltring onderzoekt al ruim vijfendertig jaar het gedrag van m.n. opgroeiende jongens op verschillende terreinen. Hij schrijft daarover boeken, artikels en geeft trainingen en lezingen; eerst als docent cultureel werk, jongeren werk, maatschappelijk werk en sociaal-pedagogische hulpverlening, later vanuit zijn eigen Bureau 'Werken met jongens. Onderzoek, Innovatie, Advies en Training'. Dit doet hij steeds met open vizier voor de belangen van zowel jongens als meisjes; vergelijkenderwijs kwam hij steeds ook de eigen ontwikkeling van meisjes tegen, hun valkuilen, perspectieven en opgaven. Kern in zijn werk is 'feeling voor, i.p.v. reductie tot sekse'. Het doel is steeds jongens en meisjes te helpen volledig tot ontwikkeling en in balans te komen. Hij is

oprichter van het Platform Jongens in Balans, geeft tegenwoordig ook masterclasses en staat aan de wieg van het zojuist opgerichte expertisecentrum JongensTalent bij het APS. Meer op zijn site: www.laukwoltring.nl